

AD FONTES!

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2025.01.3-16>
УДК 808.5Баран.:378”16”

Роман КИСЕЛЬОВ, кандидат філологічних наук,
старший дослідник
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
Коледж Нової Європи
Str. Plantelor Nr. 21, București, 023971
e-mail: kyselyov@yahoo.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6777-9229>

ПРО КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКИЙ КУРС РИТОРИКИ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

Стаття вводить до наукового обігу курс риторики Лазаря Барановича, прочитаний у Києво-Могилянському колегіумі, найімовірніше, в 1648/1649 навчальному році. На сьогодні це другий за давністю з відомих могилянських курсів риторики, що збереглися. Курс Барановича має виразне практичне спрямування: по суті, це коментована антологія промов, розташованих відповідно до традиційних жанрів і тем демонстративного красномовства Речі Посполитої. Рукописний кодекс із риторикою Барановича містить також киево-могилянський курс поезики Теодосія Василевича-Баєвського з 1647/1648 н. р. Завданням статті є атрибуція матеріалів рукопису та коротка характеристика змісту Барановичевого курсу риторики.

Ключові слова: Лазар Баранович, Теодосій Василевич-Баєвський, Тимофій Топоровський, Києво-Могилянська академія, риторика, поезика, бароко, епідейктичне / демонстративне красномовство.

Те, що один із найпомітніших та найактивніших українських авторів XVII ст. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович (?—1693), викладаючи замолоду в Києво-Могилянському колегіумі (далі — КМК), читав, зокрема,

Цитування: Кисельов Р. Про киево-могилянський курс риторики Лазаря Барановича // Слово і Час. 2025. № 1 (739). С. 3—16.
<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2025.01.3-16>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

курс риторики, давно було відомо. У посвяті своєї праці «Stary kościół zachodni...» чернігівському владиці Йоаникій Галятівський засвідчив, що він слухав риторику саме в Барановича [16, 7 s. n.]. Це ж таки потверджує і Лаврентій Крщонович у панегірику Чернігівському архієпископу: відбувши роль «Аполлона», тобто професора поетики, Баранович «завзято прямував до ораторського Лицею» («na oratorskie Łyceum szedł chutnie» [11, 692]) і відзначився як «новий Цицерон» («novus Cicerō» [11, 695]). Однак певних відомостей щодо року Барановичевого викладання риторичного курсу досі не було. Микола Петров називав 1646/1647 навчальний рік [8, 22], однак джерелом цієї інформації був рукопис, якого дослідник так і не зміг побачити. 1877 р. ректор Іркутської духовної семінарії архимандрит Модест Стрельбицький повідомив Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії, що в бібліотеці його закладу зберігається добірка рукописних матеріалів, пов'язаних із Києво-Могилянським колегіумом, зокрема записи деяких курсів [7, 257]. Серед них, за версією арх. Модеста, була «реторика Лазаря Барановича, списання в 1647 году воспитанником Киевской коллегии Тимофеем Топоровым, при профессоре поэзии Василевиче». Іркутський ректор також повідомив, що «в начале книги находится портрет Лазаря Барановича с его гербом; в конце книги находится след. заметка: “finis Rhetoricae patris Baranowicz”; затем обращение к нему с похвалою и уверенностью, что он находится на небе, где и его патрон» [7, 257]. Після цього Церковно-археологічне товариство звернулося до правління Іркутської духовної семінарії з проханням надіслати рукописи в Київ — назавжди або для вивчення. Їх надіслали для вивчення, але не всі, й саме «риторики Барановича» серед отриманих матеріалів не було [9, 305]. Не маючи змоги вивчити пам'ятку і ґрунтуючись на відомостях арх. Модеста, М. Петров припускав, що в 1646/1647 н. р. поетику в колегіумі викладав Теодосій Василевич-Баєвський, а риторику — Лазар Баранович [8, 22].

Деякі сучасні дослідники були схильні вважати, що згаданий рукопис не зберігся [4, 73]. Але якийсь час тому з ініціативи Лариси Довгої і з допомогою Маргарити Корзо він був знайдений, і я мав змогу працювати з його фотокопією. Тепер пам'ятка перебуває в Науковій бібліотеці Іркутського державного університету ім. В. Г. Распутіна в державі-агресорі (шифр: ОР 46-49 рук.).

На форзаці примірника є запис чорнилом: «Kiioviae Anno 1647 hunc libellum scripsi audiens praeserta [фрагмент аркуша з одним чи двома словами обірваний] professore Vasilevicz in poesi. Timotheus Toporowsky» («1647 року в Києві я списав цю книжечку, слухаючи основи [...] у професора поетики Василевича. Тимофій Топоровський»¹, арк. 1v).

Щодо власника рукопису і слухача курсів, то його прізвище, як видно з наведеного запису, було не Топоров, а Топоровський. Через неправильне написання з *-ов* у листі арх. Модеста Тимофій Топоровський у

¹ Тут і далі переклад мій.

багатьох пізніших працях про КМК потрапляв у число російських студентів, які приїздили вчитися до Києва (див., напр.: [12, 143; 13, 155]). Насправді ж він був українцем і походив із Києва, хоча згодом працював перекладачем з латинської, української та польської мов у московському «посольському приказі». Разом із родичами, також перекладачами, Степаном та Михайлом Кульчицькими (Кульчинськими) переклав на московську мову одну з версій березневих статей 1654 р. [5, 322]. Помер на кораблі під час посольства до Флоренції 26 вересня 1659 р. [1, 198].

На верхньому форзаці є ще один запис на три рядки польською мовою, тим самим почерком. На жаль, якість наявної копії не дозволяє задовільно його відчитати. Також на тому самому форзаці зроблено запис (можливо, власницький) почерком XVII ст.: «Евстрати(й) Крестъ».

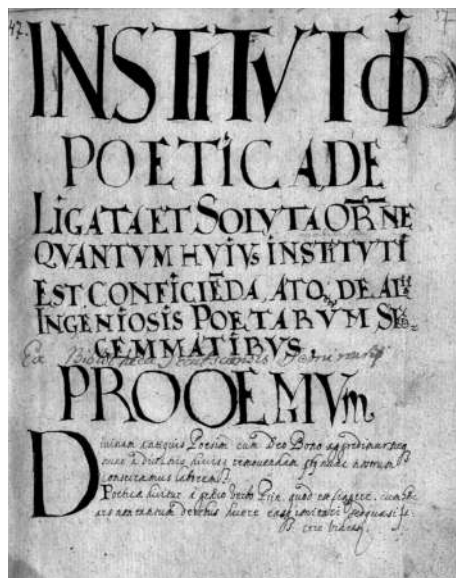
На початку рукопису вміщено малюнки та літературні зразки, які прямо не пов'язані з курсами. Ось перелік цих матеріалів (вільні аркуші не зазначаю): вірш — прохання до Богородиці про допомогу в опануванні мистецтва слова (латинською мовою) — 1v; печатки Іркутських духовної семінарії та державного університету — 2; малюнок із геральдичними символами Петра Могили — 2v; «Sententiae ac adagia huic temporis in omni occasione accomodanda» (від гасла «Amor ordinatus» до гасла «Ars») — 3; «De Aula» (абетковий акровірш) — 33v; «Simul cum caelis natus...» (фігурний вірш) — 34v; малюнок із геральдичними символами Петра Могили — 35; зображення архиерейського висвячення — 36. Важко сказати, що мав на увазі під гербом Лазаря Барановича арх. Модест. На малюнку зі зображенням архиєрея (див. ілюстрацію) нічого подібного до герба немає. Також навряд чи іркутський архимандрит міг припустити, що з Барановичем пов'язані дві геральдичні композиції, присвячені Петру Могилі, які відрізняються тільки рослинним орнаментом та наявністю написів у першій версії (арк. 2v). Над стилізованим зображенням герба тут є гасло «Inter Mohilae placere insignia Musae auram: et nunc extat Mohila eis Helicon» («Посеред знаків Могили музи вподобали простір. А тепер Могила височіє як їхній Гелікон»). У центрі зображення — палац муз із дев'ятьма баштами. Над ним — орел із хрестом у дзьобі, символ Волощини, біля якого написано: «Tutatur peculiare» («Захищає своє»). Ще один напис уміщено біля голови молдавського тура — «In proprio prato» («На власній луці»). Композиція включає й решту елементів герба Петра Могили — родовий герб Могили, герби Єліта, Остоя і Новина.

Геральдична композиція, присвячена Петру Могилі

Архиерейське висвячення (ілюстрація з рукопису)

Титул курсу поезики Теодосія Василевича-Баєвського

Ніяких підстав вважати зображеного архиєрея Лазарем Барановичем, як це робить арх. Модест, я не бачу. Судячи з історичних обставин, можна припустити, що цей малюнок радше зображає висвячення митрополита Сильвестра Косова.

Після згаданих матеріалів у рукописному кодексі вміщений запис курсу поезики «*Institutio poetica de ligata et soluta oratione, quantum huius instituti est conficienda atque de aliis ingeniosis poetarum stratagemmatibus*» («Настанови з поезики про віршовану та прозову орацію, складену згідно з усталеним порядком, і про інші вигадливі маневри поетів», арк. 37—176v). Хоча «настанови з поезики» щодо прози можуть здаватися оксимороном, тут немає суперечності, оскільки, за традицією, окремі «прозові» теми, а власне про період і хрію, як і науку про писання листів, часто включали до програми класу поезики [10, 469]. У прозовій частині цього курсу («*De principiis orationis solutae*» — «Про основи прозової орації», арк. 143—176) розглянуто період, хрію, жанр байки та подано настанови з епістолографії.

Немає підстав сумніватися, що перед нами курс Теодосія Василевича-Баєвського, як засвідчив студент Топоровський. Викладач КМК Василевич-Баєвський (?—1678) також відомий як автор друкованих панегириків у віршах і прозі, які прославляли Петра Могилу, Адама Киселя та шлюб Януша Радзивіла з Марією Лупул [2, 66—67, 69]. У різний час він був ігуменом кількох монастирів, префектом КМК, а з 1672 р. — єпископом Мстиславським, Оршанським і Могильовським. Аналіз його курсу поезики не є завданням статті, але датувати його необхідно, бо від цього залежить і датування риторики Лазаря Барановича, яка записана тут-таки слідом.

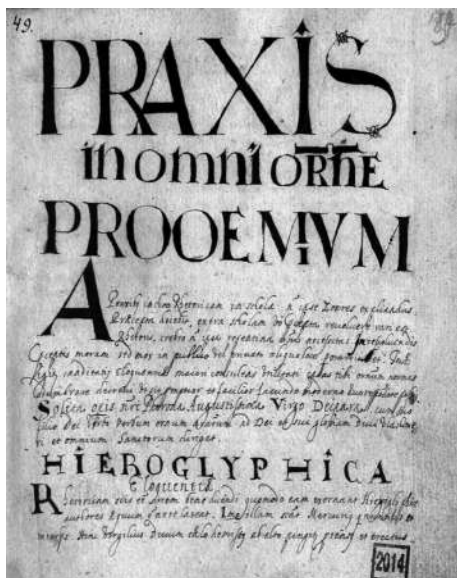
1647 рік, що його вказав студент, може стосуватися як першої, так і другої половини навчального року. У самих титулах різних могилянських курсів, де вказано один рік, обидва варіанти датування трапляються часто. Отже, треба пошукати відповідної інформації у вміщених матеріалах. У підрозділі про листи, яким завершується курс, є лист від 15 червня 1647 р. (арк. 166—166v). Це звернення «від цілої Руси» («ab universa Rossia») до Константинопольського патріарха з проханням затвердити Сильвестра Косова як нового православного митрополита Київського. Трохи далі, на арк. 168—168v, вміщена відповідь на цей «рекомендаційний лист українців» («ad epistolam commendatoriam Roxolanorum»). Дати в цьому зразку немає, але зрозуміло, що в XVII ст. відповідь із Константинополя не можна було отримати за один-два тижні, а навчальний рік зазвичай закінчувався в червні або в перших числах липня. Отже, відштовхуючись від дати студента, роблю висновок, що це курс 1647/1648 навчального року. Щоправда, запис курсу завершується текстом, що має заголовок «Oratio illustrissimi patris metropolitae Kosow ad regem in comitiis Varsaviae anno 1649 Decembri» («Промова митрополита Косова до короля на варшавському сеймі у грудні 1649 р.»), але за жанром він ніяк не пов'язаний із дорадчими й відраджувальними листами, яким присвячений останній параграф курсу, і до нього немає жодного теоретичного коментаря чи нотаток. До того ж далі в рукописі є 25 вільних сторінок. Це переконує, що промова була дописана пізніше: студенти нерідко доповнювали записи лекцій знайденими самостійно зразками. Присутність поезики Теодосія Василевича-Баєвського в науковому обігу важлива для вивчення початків філологічної традиції в могилянському колегіумі, адже серед курсів, які збереглися, це один із найстарших, і його автором є помітний поет-практик.

Далі в рукописному кодексі вміщений курс риторики [15, 189—311v], записаний тим самим почерком. Це спонукає припустити, що після поетичного класу 1647/1648 н. р. в о. Теодосія його прослухав той-таки Тимофій Топоровський. Наприкінці курсу справді є запис із призвищем викладача, про який писав архимандрит Модест: «Finis rhetoricae patris Baranowicz» («Кінець риторики отця Барановича») [15, 311v]. Після запису є текст польською мовою, який арх. Модест потрактував як звернення до Барановича:

Wielkiego patrona masz na niebie S: N MD: dawno sie ten idąc drogą [iasniąca] na koronę wieczną w niebie zasłużył. Nie ma krzywdy w tym S: Patron Twoy, ze iego imie na sobie nosisz. Bo nie tylko imie, lecz y świętobliwe pożycie iego nasladuiesz, lecz wielkiemu sława stąd rosnie, ze takowego ma *nominis sui cultorem*, y stoiać u maiestatu Bożego o to zawsze Pana B[oga] błaga[,] abys WM utorowanym śladem iego tam, gdzie on in aeternum kłolować [!] będzie, trafic mogł[.] Czego ia z uprzejmego serca sprzyiam [15, 311v]².

Це формула іменинного вітання, яку студент записав для себе як вірець уже після завершеного тексту риторичного курсу. Щодо звертань у

² Орфографія оригіналу; знаки пунктуації додано.

Титул і переднє слово курсу риторики Лазаря Барановича

тексті, то «WM» — це «waszmość» («ваша милість»), тоді як аббревіатуру «S: N MD:» можна розшифрувати в контексті як «sancti nominis magnifice domine» («величний пане святого імені», тобто носій імені свого святого патрона). Не думаю, що це той випадок, але теоретично «S» може також означати «serenissime» (у звертанні до короля) або «sanctissime» (у звертанні до патріарха чи папи), а «N» — просто «ім'ярек». У кожному разі це універсальна формула, і підстав вважати, що вона стосується саме Лазаря Барановича, тут не помітно.

Проте немає підстав і не довіряти студентові в тому, що його викладачем був майбутній Чернігівський архієпископ. Інші Барановичі серед могилянців цього періоду нам не відомі. У студентському записі цей курс риторики має невибагливий заголовок «Praxis in omni oratione» («Практика всіх різновидів орацій»). За змістом він доволі нетиповий, бо взагалі не містить загальної риторичної теорії, а тільки розташовані за жанрами й темами зразки орацій та супровідні рекомендації щодо їх написання. Така структура і зміст курсу — рідкість, але не виняток: приміром, перший із двох курсів риторики Іларіона Ярошевицького («Oriens illustrissimus Iasinscianaе Synthiae...», 1702/1703 н. р.) такого ж типу. Баранович структурує виклад за родами красномовства (демонстративне [15, 190—300v], дорадче [15, 300v—306v] і судове [15, 307—311v]) та їх основними жанрами й темами. Двом останнім родам, традиційно для могилянських курсів, відведено дуже небагато місця. Чільну увагу приділено взірцям демонстративного (епідейктичного) красномовства, основними мотивами якого в класичній риториці є похвала або осуд, а в українських ранньоновоючасних реаліях — тільки похвала. Вміщений у курсі «Трактат про мистецтво демонстративних промов» має глави про здоровлення (*salutatio*), привітання осіб різних становищ із різноманітними святами й подіями (*gratulatio*), про похоронні промови (*oratio funebris*), орації весільного циклу (*oratio nuptialis*), тости (*oratio propinatoria*), висловлення подяки (*oratio gratiarum actoria*) та проводжальні промови (*oratio valedictoria ad discedentem*).

Професори класу риторики мали свободу у виборі методики викладання і змісту предмета ще й тому, що значна частина теорії для класів поезики й риторики була спільна. Зокрема, прослухавши курс поезики, студенти вже мали уявлення про тропи й багато риторичних фігур, спіль-

них для віршів та прози. Сам Баранович так пояснює свій підхід у короткій передмові на початку курсу (відтворюю її повністю):

Починаю риторичу в школі з практичних зразків: навіть витлумачення (настанов) самого Суареса³ не може навчити правил, а поза школою мало який ритор повертається до правил. Часто сама раптова необхідність (виголосити) промову не дає часу на повернення до правил і змушує невідкладно виступити в якомусь приватному чи громадському місці. Отож дбаючи про твою, кандидате красномовства, користь, я вирішив представити тобі власне зразки, щоб ти жвавіше й легше міг достосуватися до цього плинномовного віку. Звикла патронка священної праці владичиця Діва Богородиця зі своїм Сином Словом Господнім хай вишикує слова священних молитов на славу Господеві та Йй, блаженному Володимирові і всім святим. (A praxibus inchoo rhetoricam in schola: non ipse Zoares explicandus praescepta docebit, extra scholam vero praescepta revolvere rari est rhetoris. Crebro non ipsa repentina orationis necessitas in revolvendis praesceptis moram sed mox in publico vel privato aliquo loco perorare iubet. Tuae igitur candidatis⁴ eloquentiae maiori consulens utilitati ipsas tibi normas adumbrare decrevi, ut sic⁵ promptior et facilius facundo moderno aevo respondere possis. Solita operis sacri patrona augustissima Virgo Deipara cum suo Filio Dei Verbo verbum orationum sacrarum ad Dei et sui gloriam divi Vladimeri et omnium sanctorum dirigat.) [15, 189].

Тепер треба, по змозі, встановити рік читання курсу «Praxis in omni oratione». Промов із точними датами в курсі, на жаль, немає. Але в окремих із них є історична інформація, що слугує як *terminus post quem* — визначає час, раніше від якого вони з'явитися не могли. Здається, найпізнішим із таких маркерів є факти з біографії Сильвестра Косова. У курсі є й чимало промов, присвячених Петру Могилі, але митрополитом уже є Косов, який був обраний 25 лютого 1647 р. І хоча до офіційного затвердження від Константинополя минуло майже два роки [17, 6], свою діяльність митрополит розпочав відразу. В курсі є кілька здоровлень (*salutatio*) митрополитові Сильвестру. З них зрозуміло, що очільник Київської православної церкви вже встиг побути на керівному становищі достатній час, аби можна було говорити про результати його діяльності. В одній промові, написаній із нагоди повернення митрополита з Варшави, сказано, приміром, таке: «Ясно нам це показав Господь неба у звершених ради процвітанні Церкви в тій дорозі трудах твоєї милості, що ти був єдиний гідний, кому цілість Церкви мала бути доручена» [15, 191v]. І загалом Бог «передбачив», який, завдяки мудрому порядкуванню митрополита, «лад в обрядах церковних, яку чулість у службі, яке в усіляких чеснотах помноження на втіху синам церковним Він мав подати» [15, 191]. Зрозуміло, що

³ Кипріян Суарес (Cipriano Suárez; 1524—1593) — вчений-єзуїт, автор посібника «De arte retorica libri III» («Три книги про риторичне мистецтво»), вперше виданого 1562 р. Єзуїтська навчальна програма «Ratio studiorum», на якій ґрунтувалося викладання і в КМК, приписувала використання саме праці Суареса.

⁴ Замість *candidatis*.

⁵ В оригіналі — *sit*.

мусило пройти бодай кілька місяців від початку діяльності, аби така оцінка виглядала доречною. А промови, адресовані Косову, подані на самому початку курсу: отже, вони продиктовані восени. Це переконує, що рік викладання не може бути давнішим від 1647/1648-го, а зважаючи на те, що запис зроблений рукою студента, який прослухав 1647/1648 н. р. курс поетики, можна припустити, що Лазар Баранович прочитав у КМК цей курс риторики в 1648/1649 н. р. Якщо ж говорити про біографію Барановича, то, беручи до уваги ці відомості, треба врахувати, що майбутній архієпископ міг викладати риторичку і впродовж двох або й більше років підряд.

Тут варто ще згадати інформацію Наталії Яковенко про те, що в другій половині 1648 р. о. Лазар поїхав на ігуменство до Куп'ятицького монастиря. Однак у примітці дослідниця сама ж зазначає, що певних відомостей про час цієї події немає [14, 37]. На невизначеність часу першого перебування Барановича в Куп'ятичах (між 1647 і 1650 рр.), яке засвідчив у вже згадуваній посвяті Йоаникій Галятовський, вказував і М. Петров [6, 314]. Якби цей переїзд напевно відбувся у другій половині 1648 р., нашу риторичку довелося б датувати 1647/1648 н. р., і тоді б виникло питання, чому студент Тимофій Топоровський переписав курс риторики, якого він не міг слухати (адже він у той час, як сам зазначив, навчався в поетичному класі). Тож наразі датування 1648/1649 н. р. є найбільш переконливим. У 1649 р. Інокентій Гізель мав завершити читання свого другого дворічного курсу філософії [8, 22—23], і наступний філософський курс, найімовірніше, почав читати Лазар Баранович, ставши з 1650 р. ректором КМК (свідчення без дат про факт його викладання філософії є в Йоаникія Галятовського [16, 4 s. n.] і Лаврентія Крщоновича [11, 695]). Можливо, цьому передувала річна перерва у викладанні філософії в КМК — у 1649/1650 н. р., і саме цей час Баранович міг провести на Куп'ятицькому ігуменстві.

Завданням статті є передусім уведення пам'ятки до наукового обігу, а не її всебічна характеристика. Однак до вже сказаного про зміст хочу додати ще кілька прикметних деталей. Курс риторики Барановича є цінною антологією анонімних промов, більшість із яких автор курсу або його сучасники реально виголошували чи принаймні готували для оприлюднення. Тут є багато орацій, адресованих відомим історичним діячам — Петру Могилі, Сильвестру Косову, Адамові Киселю, Єжи Оссолінському та ін. Є навіть промови, присвячені переконаному ворогові козацтва Станіславу Конєцпольському і одному з чільних опонентів Богдана Хмельницького на полі битви — князю Самуелю Корецькому. 1648—1649 рр. — це початок великої війни. Втім, події Хмельниччини, здається, ніяк не позначилися на змісті курсу. Судячи з Барановичевого вибору зразків та коментарів до них, він лишається цілком лояльним мешканцем Речі Посполитої. Скажімо, у главі про похоронні промови [15, 253—280] Баранович в окремих підрозділах розглядає орації на похоронах осіб, що посідають різні державні становища. Це король, коронний гетьман, сенатор, воєвода, канцлер,

маршалок і просто «чиновник» (*aliquo officio functus*). До всього, викладач уважає за цілком нормальне явище пропонувати студентам взірцеву промову, де коронний гетьман Станіслав Конецпольський (1591—1646) дістає похвалу, зокрема, за боротьбу з «домашнім ворогом» (*hostis domesticus*), і полягає вона в тому, що урядовець свого часу «приборкував зухвальство козаків» («*dum domi domares kozakorum insolentiam*») [15, 214v].

У напружений воєнний час професор риторики Баранович виказує максимальну толерантність у царині релігійного життя. Певні нотки міжконфесійних суперечок у взірцевих промовах його курсу знайти можна, але йдеться радше про відстоювання суспільних прав українських православних, а не про деталі релігійних уявлень. Наприклад, у промові митрополиту Сильвестру Косову, що має заголовок «Як вітати невтомного пастиря, що після громадських справ повертається з Варшави» [15, 191—191v], є похвала архипастиреві за піклування про «цілість кафолічної православної Церкви» та успішне осоромлення «супротивників Церкви Божої, які на знищення народу руського чигають» («*przeciwników Cerkie (!) Bożey na zagładzenie narodu Ruskiego czyhających*»). Але очевидним є не тільки вболівання Барановича за православ'я, а і його неупереджене та цілком шанобливе ставлення до католиків. Скажімо, у згадуваній главі про похоронну промову для складання орації на похорон дівчини він радить як взірць твір «отця Якоба Ольшевського» «*Tytuł po tytułach naleziony...*» (Вільно, 1633) [15, 268v], а для похорону дорослої жінки рекомендує наслідувати прийоми отця Ольшевського, використані у промові на смерть королеви Констанції, дружини Сигізмунда III [15, 269v]. Ми знаємо, що й кілька десятиліть потому Баранович залишався шукачем примирення між православними й католиками.

Цікаво, що серед образів ворогів у взірцевих промовах курсу московити цілком успішно конкурують із турками й татарами і радше посідають чільне місце. Так, у промові згадуваному Станіславу Конецпольському відзначено боротьбу коронного гетьмана зі «скіфським» (татарським), «московським» та «отаманським» шаленством (*ferocitas*) [15, 214v]. А в підрозділі про здоровлення королівських осіб Баранович уміщує промови з назвами «Здоровлення з привітанням найяснішому королеві, переможцеві Московської війни» [15, 194v—196] та «Веселе здоровлення найяснішого Казимира, королевича Польського, коли він щасливо повернувся з перемогою з Москви» [15, 196—197]. В обох цих промовах, пов'язаних із подіями Смоленської війни 1632—1634рр., назви «*Moskwa*», «*moskal*», «*moskwicין*», «*naród moskiewski*», які використані в тексті поруч із їхніми постійними епітетами «*hardy*», «*uparty*» та «*przewrotny*» («гордовитий», «впертий» та «лукавий»), замазані чорнилом. Очевидно, мешкаючи згодом на Московщині, Тимофій Топоровський або той, хто володів рукописом після нього, вважав, що зберігання такого тексту могло бути небезпечним.

Основною ідеєю другої з названих промов є братерська злагода. Адресат твору Ян Казимир (1609—1672) був братом Владислава IV Вази (1595—1648), короля Речі Посполитої в 1632—1648 рр. Автор захоплюється тим, що брати плідно співпрацюють кожний на своєму місці замість змагатися за трон:

Та добре те заслужив святої пам'яті король⁶ і добродій у Господа найвищого святоблivityстю й терплячістю у своєму житті, що не тільки, з успіхом пануючи як звияжець, у щасливому правлінні побожно й погідно дні свої довершив, але водночас і благословення Господне, яке й надалі той самий Господь так рясно виявляє, вельми щасливо зберіг. А в чому ж іще воно полягає найбільше, як не в зображенні братерської злагоди, яка у Вашій королівській милості тепер очевидна з того щасливого, хоч і з труднощами та з ризиком для здоров'я (звершеного), Московського походу, при фортунному в веденні воєн пануванні його милості пана короля — рідного брата⁷ Вашої королівської милості, де ти, власне з любові до Речі Посполитої і вродженої любові братерської, показав упертому й гордовитому московському народові, що братерська злагода є опорою, міцнішою від будь-якого муру [15, 196v].

Треба сказати, що таке бачення «своїх» і «чужих», принаймні на час викладання курсу, було природним і для викладача, і для студентів. Валерій Зема подав інформацію про наявність цієї промови також у збірнику шляхтича й козацького писаря Івана Груші [3, 203]. Судячи з часу професійної і громадської активності Груші (згідно з даними В. Земи, це 1650-ті — 1660-ті роки), цілком імовірно, що він міг записати промову, слухаючи курс риторики Лазаря Барановича в КМК.

Можна в курсі знайти й акценти, що характеризують суто особистісні орієнтири Лазаря Барановича. На початку глави про шлюбні ораторії, які відображали різні етапи складного ритуалу шляхетського весілля, викладач критично висловлюється про подібні промови як такі, що властиві любителям світської марноти, тоді як наслідувачі Христового життя можуть без них обійтися [15, 280v]. Далі, щоправда, за принципом «кесарю — кесарево», професор подає повноцінний виклад теми з відповідними зразками, але, завершуючи розгляд весільного циклу, вирішує ще раз проявити особистість і диктує студентам анонімний середньовічний вірш про недоліки життя у шлюбі («*matrimonii calamitates*»), що починається рядками «*Qui ducit uxorem se nimis operat / A cuius opere mors sola liberat...*» («Хто бере жінку, той вельми себе обтяжує, / І від цього тягаря звільняє хіба що смерть...») [15, 295v—296].

Після згаданих вище матеріалів на початку рукопису і курсів двох дисциплін у кодексі тим самим почерком записані такі тексти (вільні аркуші не зазначаю): «*Oratio de sancto Ioanne*» (арк. 312—313), «*Oratio*

⁶ Сигізмунд III Ваза (1566—1632) — король Речі Посполитої (1587—1632), батько Владислава IV Вази і Яна Казимира.

⁷ У промові названо короля Владислава IV Вазу *urodzonym* (повнорідним) братом Яна Казимира, тоді як насправді він був братом *przyrodnim*, лише по батькові.

de Beatissime Virginis protectione» (арк. 313—314), вірші середньовічних і ранньоновочасних авторів про Рим (арк. 318v—319), вірші лікарського змісту (про лікувальні трави тощо) (арк. 319v). Останній вірш («Carmina de pulegio») записаний іншим почерком. На нижньому форзаці вклеєно гравюру із зображенням Богоявлення.

Отже, киево-могилянський курс риторики Лазаря Барановича 1648/1649 н. р. «Praxis in omni oratione», після століть напівзабуття в далекому Іркутську, нарешті має здобути заслужене місце в історії української літератури. Так само варті пильної уваги дослідників уміщені в цьому курсі зразки барокових промов. Наразі це другий за давністю з відомих збережених курсів риторики КМК. Першим є курс Йосифа Кононовича-Горбацького «Orator Mohileanus...» («Могилянський оратор...»), прочитаний у 1635/1636 н. р. Записана ж у тому самому кодексі поетика Теодосія Василевича-Баєвського 1647/1648 н. р. «Institutio poetica de ligata et soluta oratione» є найдавнішим відомим атрибутованим курсом цієї дисципліни з КМК⁸.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Беляков А., Гуськов А., Лисейцев Д., Шамин С.* Переводчики посольского приказа в XVII в.: материалы к словарю / науч. ред. А. Романова. Москва: Индрик, 2021. 304 с.
2. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574—1700). Львів: Вища школа, 1981. 136 с.
3. *Зема В.* Silva regum Івана Груші: шляхетська традиція в козацькій інтерпретації // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: У 2 т. Т. 2 / відповідальний ред. В. Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 183—228.
4. *Матушек О.* Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського бароко: Дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 2014. 367 с.
5. *Мишик Ю.* Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Переяславська рада: очима істориків, мовою документів / упоряд., авт. передм. О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Україна, 2003. С. 320—330.
6. *Петров Н.* [Рецензия:] К истории южно-русской литературы XVII столетия. Н. Ф. Сумцов. Киев и Харьков, 1884—1885 // Журнал Министерства народного просвещения. 1885. № 238. С. 307—326.
7. *Петров Н.* Древнейшие руководства по философии в Киевской академии // Труды Киевской духовной академии. 1888. Т. 1. № 2. С. 256—258, 289—294.
8. *Петров Н.* Киевская академия во второй половине XVII века. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. 171 с.
9. *Петров Н.* Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения // Труды Киевской духовной академии. 1892. Т. 3. № 10. С. 305—312.

⁸ Стаття підготована на матеріалі доповіді, виголошеної на конференції «Сюжет — міф — ідеологема: стратегія трансформації в ранньомодерному дискурсі України» (Харків, 25—26 жовтня 2024 р.), що була присвячена світлій пам'яті Миколи Судими.

10. Петров Н. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году // Труды Киевской духовной академии. 1868. № 3. С. 425—525.
11. Попов П. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ: З друкарні Української академії наук, 1927. С. 668—697.
12. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань: Изд. кн. маг. М. А. Голубева, 1914. XXIV, 878, LXVI с.
13. Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 184 с.
14. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ: Лаурус; Критика, 2017. 703 с.
15. Baranovych L. Praxis in omni oratione // Наукова бібліотека Іркутського державного університету ім. В. Г. Распутіна. Од. зб. ОР 46-49 рук. Арк. 189—311v.
16. Galatowski J. Stary kościół zachodni... Nowogród Siewierski: Z typographiey archiepiskopskiej, 1678. [14], 88, [2], 106 s.
17. Sinkevych N. Ostatni patriota Rzeczypospolitej na Kijowskim tronie metropolitarnym — Sylwester Kossów i jego spojrzenia polityczne i wyznaniowe // Studia o kulturze cerkiewnej w dawnej Rzeczypospolitej / red. A. Groniek, A. Nowak. Kraków: Księgarnia akademicka, 2019. S. 81—98. URL: <https://www.academia.edu/42126887>.

Отримано 7 листопада 2024 р.

REFERENCES

1. Beliakov, A., Guskov, A., Liseitsev, D., & Shamin, S. (2021). *Perevodchiki posolskogo prikaza v XVII v.: materialy k slovariu* (A. Romanov, Ed.). Moscow: Indrik. [in Russian]
2. Zapasko, Ya., & Isaievych, Ya. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* (Vol. 1). Lviv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian]
3. Zema, V. (2013). Silva rerum Ivana Hrushy: shliakhetska tradytsiia v kozatskii interpretatsii. In V. Horobets (Ed.), *Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy. Istorychni studii* (Vols. 1—2, Vol. 2; pp. 183—228). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
4. Matushek, O. (2014). *Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho baroko* [Unpublished doctoral dissertation]. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, Kyiv. [in Ukrainian]
5. Mytsyk, Yu. (2003). Skilky diiv ukrainsko-rosiiskyi dohovir 1654 roku? In O. Hurzhii, & T. Chukhlib (Eds.), *Pereiaslavska rada: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv* (pp. 320—330). Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian]
6. Petrov, N. (1885). [Retsenziia:] K istorii yuzhno-russkoi literatury XVII stoletia. N. F. Sumtsov. Kiev i Kharkov, 1884—1885. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 238, 307—326. [in Russian]
7. Petrov, N. (1888). Drevneishie rukovodstva po filosofii v Kievskoi akademii. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1(2), 256—258, 289—294. [in Russian]
8. Petrov, N. (1895). *Kievskaiia akademiia vo vtoroi polovine XVII veka*. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian]
9. Petrov, N. (1892). Rukopisi Irkutskoi dukhovnoi seminarii yuzhno-russkogo proiskhozhdeniia. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3(10), 305—312. [in Russian]

10. Petrov, N. (1868). O slovesnykh naukakh i literaturnykh zaniatiiakh v Kievskoi akademii ot nachala yee do preobrazovaniia v 1819 godu. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 425—525. [in Russian]
11. Popov, P. (1927). Panchiryk Krshchonovycha Lazariu Baranovychu — nevidome chernihivske vydannia 80-kh rokiv XVII v. In *Yvileinyi zbirnyk na poshanu akademiika Dmytra Ivanovycha Bahaliia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovoii diialnosti* (pp. 668—697). Kyiv: Z drukarni Ukrainskoi akademii nauk. [in Ukrainian]
12. Kharlampovich, K. (1914). *Malorossiiskoe vliianie na velikoruskuiu tserkovnuiu zhizn* (Vol. 1). Kazan: Izd. kn. mag. M. A. Golubeva. [in Russian]
13. Khyzhniak, Z., & Mankivskyi, V. (2003). *Istoriia Kyievo-Mohylianskoii akademii*. Kyiv: Vyd. dim “KM Akademiia”. [in Ukrainian]
14. Yakovenko, N. (2017). *U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiia Galiatovskoho*. Kyiv: Laurus; Krytyka. [in Ukrainian]
15. Baranovych, L. (1648—1649). Praxis in omni oratione. The Scientific Library of V. G. Rasputin Irkutsk State University (File OR 46-49 ruk.). Irkutsk, RF. [in Latin and Polish]
16. Galatowski, J. (1678). *Stary kościół zachodni...* Nowogród Siewierski: Z typographiey archiepiskopskiej. [in Polish]
17. Sinkevych, N. (2019). Ostatni patriota Rzeczypospolitej na Kijowskim tronie metropolitarnym — Sylwester Kossów i jego spojrzenia polityczne i wyznaniowe. In A. Gronek, & A. Nowak (Eds.), *Studia o kulturze cerkiewnej w dawnej Rzeczypospolitej* (pp. 81—98). Kraków: Księgarnia akademicka. <https://www.academia.edu/42126887>. [in Polish]

Received 7 November 2024

Roman Kyselov, PhD, senior researcher
Shevchenko Institute of Literature
4 M. Hrushevskoho st., Kyiv, 01001
New Europe College
Str. Plantelor Nr. 21, București, 023971
e-mail: kyselyov@yahoo.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6777-9229>

ABOUT LAZAR BARANOVYCH'S KYIV-MOHYLA RHETORIC COURSE

The paper introduces the course of rhetoric by Lazar Baranovych, taught at the Kyiv-Mohyla College, most likely in the academic year 1648/1649, and provides basic source information about the course of poetry by Teodosii Vasylevych-Baievskyi, preserved in the same manuscript codex. The latter course was taught in the academic year 1647/1648. Now the record is kept in Irkutsk. As for today, Baranovych's work is the second oldest of the known Kyiv-Mohyla rhetoric courses that have survived. This rhetoric has a distinct practical orientation: in fact, it is a commented anthology of speeches arranged in accordance with the traditional genres and themes of demonstrative eloquence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The purpose of the article is to attribute the courses and briefly characterize the content of Baranovych's rhetoric course. Since there are no dates on the title pages of either work, provenance and historical facts mentioned in the literary samples help establish the years in which the courses were taught.

Among the exemplary texts of Lazar Baranovych's rhetoric course, there are many orations addressed to well-known historical figures, such as Petro Mohyla, Sylvestr Kosov, Adam Kysil, Jerzy Ossoliński, Stanisław Koniecpolski, Samuel Korecki, and others. These contemporary speeches were actually delivered or at least prepared for being used in real life circumstances. The choice of materials for the course characterizes the socio-cultural orientations of the professor and, to some extent, the entire Kyiv-Mohyla community at the beginning of the war led by Bohdan Khmelnytskyi. The collection of speeches shows that professor Baranovych was a fully loyal resident of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Concerned about the fate of Orthodoxy, Baranovych also demonstrates a respectful attitude toward representatives of the Catholic confession. Interestingly enough, the Moscow Tsardom and the Muscovites, which would be later chosen as allies by the Ukrainian hetman, are presented in the course's speeches as a distinctly hostile force.

Keywords: Lazar Baranovych, Teodosii Vasylevych-Baievskyi, Tymofii Toporovskyi, Kyiv-Mohyla Academy, rhetoric, poetics, baroque, epideictic / demonstrative eloquence.